

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χρόνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΓΙΑΣ, Σπογγαλιεντικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βθονία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομάδων Ενδύλων Καταθικομένων Αγρονιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σιγάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούκης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης και Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Δημήτρης Δημητρόπουλος, Λόγος γυναικών;
Δέκα στιγμιότυπα από τα χρόνια της Ελληνικής
Επανάστασης, Αθήνα, Αντίποδες, 2022

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.37428](https://doi.org/10.12681/mnimon.37428)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δ. (2024). Δημήτρης Δημητρόπουλος, Λόγος γυναικών; Δέκα στιγμιότυπα από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα, Αντίποδες, 2022. *Μνήμων*, 39, 326–332. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37428>

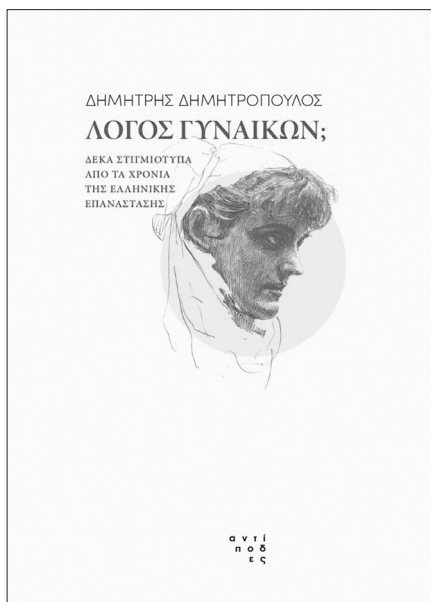
σκευή: απηχεί τη δυσθυμία των γάλλων ιστορικών απέναντι στις ολοένα αυξανόμενες ιδεολογικές χρήσεις και πολιτικές καταχρήσεις της ιστορίας, καθώς και τις σκληρές μάχες που δίνουν κατά τις τελευταίες δεκαετίες (όσο οι πολιτικές μνήμης γιγαντώνονται), προκειμένου να περιφρουρήσουν την κατακτημένη από τα Annales επιστημολογία της Ιστορίας. Ωστόσο, η δημόσια ιστορία δεν είναι πλέον μόνον (ούτε κυρίως) οι αφηγήσεις για το παρελθόν, που παράγονται έξω από τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, είτε σχεδιασμένες συστηματικά εκ των άνω, από το κράτος και τους θεσμούς του, είτε αναδυόμενες από τα κάτω, από την ίδια την κοινωνία, από άτομα, φορείς, ιδρύματα ή κινήματα. Δεν είναι μόνον (ούτε κυρίως) οι έλλογες παρεμβάσεις των ιστορικών που οργανώνουν εκθέσεις μουσείων και αρχείων ή εκδηλώσεις δήμων και ιδρυμάτων, προκειμένου να διαχέουν εκλαϊκευμένη ιστορική γνώση στο ευρύ κοινό. Δεν είναι μόνον (ούτε κυρίως) η χαλάρωση των ορίων ανάμεσα στους επαγγελματίες ιστορικούς και στα υποκείμενα της ιστορίας, που ήρθε ως αποτέλεσμα της δράσης των νέων κοινωνικών κινήματων και του εκδημοκρατισμού της γνώσης. Είναι πρωτίστως η Δημόσια Ιστορία (με κεφαλαία), δηλαδή η συστηματική μελέτη των προσλήψεων, των χρήσεων και των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, η ανατομία εν τέλει της ιστορικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, η ανάδειξη των λογικών που τη διέπουν, και των τρόπων με τους οποίους οι λογικές αυτές αναδείχθηκαν ηγεμονικές. Και αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά θέτοντας στο μικροσκόπιο ζωγραφικούς πίνακες, προτομές, ανδριάντες, μνημεία και οδονύμια, λαϊκές παραστάσεις, ταμπλό βιβάν και πανοράματα, παρελάσεις, σχολικές γιορτές, δημόσιες αναπαραστάσεις και ιστορικά δρώμενα. Δηλαδή αυτό ακριβώς που έκανε με τρόπο εξαντλητικό και εξόχως διεισδυτικό η Χριστίνα Κουλούρη. Πρόκειται για μέριμνα ιστοριογραφική (εφόσον τα κρίσιμα γεγονότα αφήνουν μακριές σκιές), αλλά και μέριμνα πολιτισμική και πολιτική (με την ευρεία έννοια), εφόσον η κοινωνική δράση των πολλών επηρεάζεται λιγότερο από το παρελθόν και περισσότερο από τις αναγνώσεις και τις κατανοήσεις του. Υπ' αυτήν την οπτική, οι Φουσττανέλες και γλαμούδες είναι το πρώτο παραδειγματικό έργο Δημόσιας Ιστορίας στην Ελλάδα.

ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

Γιατί, για ποιον γίνεται και τι κάνει μια επανάσταση;

Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Λόγος γυναικών; Δέκα στιγμιότυπα από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, Αντίποδες, 2022, 246 σ.

Όταν γίνεται μια επανάσταση, τι άλλο κάνει εκτός από το να πολεμάει; Ο χρόνος της είναι μόνο το πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο, στο οποίο μοιάζει αυτή να πραγματώνεται, ή μήπως όχι; Πώς ζουν οι άνθρωποι μέσα σε αυτήν; Μια επανάσταση σημαίνει απόλυτη ρήξη με το παρελθόν και, εν πάση περιπτώσει, πού αποτυπώνεται το ρήγμα του ιστορικού χρόνου, μέσα από ποιες πραγματικές πραγματικότητες αυτό αποδεικνύεται; Πού βρίσκει τη γλώσσα της μια επανάσταση, πώς δυναμιτίζει τους προϋπάρχοντες κώδικες και πώς εγχυμονεί τους νέους; Πώς αυτο-ορίζονται εντός της

οι (εχόντες άκοντες) άνθρωποι-υποκείμενα και πώς μεταμορφώνονται, ώστε οι νεωτερικές / επαναστατικές έννοιες να αποκτήσουν υλικότητα, δηλαδή όχι πια θεωρητικό περίβλημα αλλά ιστορικό βάρος, να γίνουν παράγοντες δυναμικής του ιστορικού χρόνου; Πώς δραπετεύουν οι έννοιες από τα βιβλία, πώς και πού συναντούν τους αληθινούς ανθρώπους, ούτως ώστε ο θησαυρός των στοχαστών να μετατραπεί σε μαζική κοινωνική διεκδίκηση, σε λόγο, σε κεκτημένο και σε καθημερινότητα των πολλών ανθρώπων;

Ερωτήσεις πολλές, κάποιες από τις οποίες πιο καλλιεργημένες ιστοριογραφικά, άλλες λιγότερο, με αφορμή το καλό, δηλαδή γόνιμο, βιβλίο του Δημήτρη Δημητρόπουλου, *Λόγος γυναικών; Δέκα στιγμιότυπα από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης*. Στο βιβλίο συγκεντρώνονται

σπαράγματα περισσότερο παρά εποπτικές εικόνες δέκα ιστοριών γυναικών, αντλημένα από ανέκδοτο αρχαιακό υλικό των χρόνων 1822-1827, με πεδίο παρατήρησης κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, την Πελοπόννησο. Δέκα ιστορίες, που αφορούν «θέματα της καθημερινότητας των αμάχων στη διάρκεια του πολέμου ή των επιπτώσεων του πολέμου στη διαβίωση όσων δεν ζούσαν με το όπλο στο χέρι» (σ. 11), κι ακόμα περισσότερο θέματα που μας εισάγουν στην υλικότητα του κόσμου των γυναικών υπό την οπτική ενός διαφοροποιημένου ερωτήματος: όχι πια οι γυναίκες ως το ανάλογο των ανδρών. «Κατά την άποψή μου», σημειώνει προγραμματικά ο συγγραφέας, «το ζήτημα οφείλει να μετακινηθεί, και από την άγονη αναζήτηση γενναίων πράξεων να περάσει στην κατανόηση του τρόπου που οι γυναίκες μετείχαν σε όλες τις εκδηλώσεις του καθημερινού βίου, στην ένταξή τους στην κοινωνία και την οικογένεια, στις διεκδικήσεις τους και στις ιδιαίτερες επιπτώσεις που σήμανε για αυτές η μακροχρόνια πολεμική αναταραχή, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά των τοπικών κοινωνιών που διαβιούσαν» (σ. 17-18). Λοιπόν, δεν πρόκειται απλώς για μια μελέτη του τύπου «συμπληρώνοντας κενά», αλλά για κάτι πολύ περισσότερο. Μάλλον: ανασκάπτοντας άλλες περιοχές, χαράσσοντας νέες οπτικές, αφού τα θέματα που αναδεικνύονται δεν συμπληρώνουν απλώς όσα γνωρίζουμε, αλλά συγκροτούν δύναμει νέες προβληματικές.

Ο Δημητρόπουλος, από τους καλούς γνώστες της προσωπογραφίας, του χωροχρόνου, αλλά και του πολιτικού και εννοιολογικού πλαισίου της Ελληνικής Επανάστασης, ανασύρει φραγμένα ιστοριών τα οποία έχουν ένα τριπλό, μάλλον τετραπλό, κοινό χαρακτηριστικό: εντάσσονται στα χρόνια της Επανάστασης· είναι αιτήματα που απευθύνονται σε κάποια κεντρική διοικητική αρχή· αφορούν γνωστές ή κυρίως άγνωστες γυναίκες· και (αυτό είναι το τέταρτο στοιχείο, που εξηγεί και το ερωτηματικό του τίτλου) μεταφέρουν αιτήματα, όχι όμως μέσα από τον αποκλει-

στικά δικό τους, τον γυναικείο (και κάθε φορά γεωγραφικά, ταξικά / μορφωτικά προσδιορισμένο) γλωσσικό κώδικα, αλλά μέσω της μετάπλασης του δικού τους (άγνωστου σε μας) προφορικού λόγου στον σχετικά ορθό, στρωτό λόγο του εγγράμματος γραφιά που μιλάει / γράφει στη θέση τους. «Στη μεγάλη τουλάχιστον πλειονότητα των περιπτώσεων, πρόκειται [...] για μετάπτωση του πυρήνα της προφορικής αφήγησης των γυναικών σε γραπτό λόγο από άνδρες, έμπειρους συνήθως γραφείς, ενίοτε και γνώστες της νομικής τέχνης» (σ. 16).

Ο συγγραφέας, επιχειρώντας να κατανοήσει τις βαθύτερες αλλαγές που υποδεικνύουν οι ιστορίες του, επισημαίνει εξαρχής μερικές από αυτές, τις οποίες θα αποκαλούσαμε αλλαγές πλαισίου, από τις οποίες αναφέρω δύο: πρώτον, ότι οι πληροφορίες αυτές βοηθούν να δούμε μέσα από άλλο πρίσμα την καθημερινότητα της νέας κρατικής διοίκησης, ή αλλιώς «το γραφειοκρατικό νεωτερικό σύστημα, γέννημα της Επανάστασης» (σ. 12), το οποίο, μαζί με τους ανθρώπους του («τους πιονιέρους της Ελληνικής Επανάστασης»: σ. 12), πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, «αγνοούμε, γιατί η ελληνική ιστοριογραφία τους αγνόησε» (σ. 12): παράλληλα, μια δεύτερη, ουσιώδης αλλαγή που αφορά τα υποκείμενα του λόγου, έστω τα υποκείμενα από τα οποία εκπορεύεται, αν και δεν πραγματώνεται, ο λόγος: αν δεν είναι η πρώτη φορά που γυναίκες απευθύνονται σε φορείς εξουσίας, οι γυναίκες αυτές δεν συντάσσουν επιστολές-ικεσίες, δεν εκλιπαρούν, αλλά «αναφέρονται στη Διοίκηση και θέτουν το πρόβλημά τους. Ασκούν το δικαίωμά τους να ζητούν από την κυβέρνηση να επιληφθεί του θέματος» (σ. 16). Και αυτό το τελευταίο δεν είναι παρά ένας νεωτερισμός εκπορευόμενος από τον Διαφωτισμό, απόδειξη της οικοδομούμενης νέας σχέσης του πολίτη με τους κρατικούς θεσμούς –στα τελευταία αυτά θα επανέλθουμε.

Ο συγγραφέας επισημαίνει (σ. 19-20) τη «θραυσματικότητα» του υλικού του («στις ιστορίες που ακολουθούν ψηλαφίζεται ένα μονάχα θραύσμα τους»). Αλλά νομίζω πως αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί μόνο κατά κυριολεξία, ως προς τη φύση του αρχαιικού υλικού, ως προς τη μερική ή πληρέστερη, δηλαδή, δυνατότητα τεκμηρίωσης κάθε εξεταζόμενης περίπτωσης, αλλά και διασταλτικά, ως προς τη βαθύτερη ουσία των ζητημάτων: οι νέες εικόνες που αναδεικνύονται σε επίπεδο δομών, νοοτροπιών και στάσεων, δεν πρέπει, δεν μπορούν να εκληφθούν ως συνολικές, παγιωμένες καταστάσεις, ως πραγματικότητες, αλλά μάλλον δυνάμει, ως διαρρήξεις των υπάρχουσών δομών (σε νοοτροπικό, ηθικο-κοινωνικό, πολιτικό κ.λπ. επίπεδο), ως αδύναμοι, διαλείποντες ίσως ακόμη, αλλά αναμφίβολα υπαρκτοί, οδοδείχτες προς μια νέα πραγματικότητα: αυτή είναι οπωσδήποτε μια ρεαλιστικότερη, δηλαδή ιστορικότερη, ανάγνωση του ιστορικού χρόνου και της έννοιας των τομών· αυτή είναι και η λογική του συγγραφέα.

Συχνά, λοιπόν, πρόκειται μόνο για ένα έγγραφο που σώθηκε στα χαρτιά μιας διοικητικής υπηρεσίας, δίχως να επιτρέπει να γνωρίσουμε τίποτα περισσότερο για την «αλήθεια» ή για την τύχη του αιτήματος: άλλοτε, η συνάφεια του διασωθέντος υλικού –σε συνάρτηση είτε με την ταυτότητα των εμπλεκόμενων είτε με τη σημασία που οι άνθρωποι και οι διοικητικές αρχές (αυτό είναι το πιο σημαντικό) θεώρησαν ότι έχει– επιτρέπει καλύτερη ανασύσταση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το υλικό δίνει εναύσματα για να σηκωθεί η κουρτίνα της απόστασης, το σκοτάδι του χρόνου ή της ιστοριογραφικής αβελτηρίας, να γενικευτεί το ερώτημα και

να δούμε ζητήματα (πτυχές, έστω) που αφορούν την υλική πραγματικότητα, την καθημερινότητα, τα άγχη του πολέμου, τις ανθρώπινες σχέσεις, τα εξαγόμενα και τα προϋποτιθέμενα των κωδικών της ηθικής ή των οικογενειακών δεσμών, θέματα νομικού πολιτισμού, ζητήματα ηθικής τάξεως και έμφυλων σχέσεων κ.λπ.

Αιτήματα γυναικών όλα, που γίνονται αφορμή ευρύτερων ζητήσεων: αίτημα επιστροφής ενός ζευγαριού σκουλαρικών· αίτημα μιας μάνας για την επιστροφή του ρουχισμού του πολεμιστή γιου της, το οποίο όμως υποκρύπτει άλλες στιβάδες προβλημάτων· αίτημα για τιμωρία των γονιών ενός νέου που εμποδίζουν τον γάμο της νεαρής μαζί του· αίτημα για τιμωρία ενός βιασμού· αίτημα μιας χήρας αγωνιστή για βοήθεια ή μιας μάνας να δει τον γιο της· αιτήματα κάποιων (νεοφώτιστων) χριστιανών (τέως μουσουλμάνων ή εβραίων) για αντιμετώπιση των βασάνων που υφίστανται από χριστιανούς ή από το τέως οικογενειακό περιβάλλον τους κ.λπ. Αλλά, και μέσα στις δέκα κεντρικές ιστορίες, ο αναγνώστης θα ανακαλύψει πολλές μικρότερες, εμβόλιμες, ενσφηνωμένες στον πυρήνα της ιστορικής ανάλυσης-επεξεργασίας, όπως για παράδειγμα εκείνες που σχετίζονται με το ζήτημα των άρτι βαφτισμένων χριστιανών γυναικών και τη διαβίωσή τους στις απελευθερωμένες περιοχές (βλ. π.χ. σ. 101-122 και 123-142), ένα θέμα που συνδέεται με τις συνταγματικές πρόνοιες και τις διοικητικές αποφάσεις για την απαγόρευση ύπαρξης και διακίνησης σκλάβων σε όλες τις απελευθερωμένες περιοχές που καλύπτονταν πλέον από τις αρχές των Συνταγμάτων (π.χ. αποφάσεις που όριζαν ρητά ότι «είναι απηγορευμένον άχρως εκδόσεως ειδικού νόμου να πωλώνται και ν' αγοράζονται καθ' όλην την ελληνικήν επικράτειαν, άνθρωποι εκατέρων των γενών παντός έθνους»: σ. 109). Αυτές οι ιστορίες δίνουν το έναυσμα για να ριχτεί κάποιο φως στη σκληρή πραγματικότητα της σκλαβιάς που βίωναν γυναίκες μουσουλμάνες (κυρίως) στους «κόλπους» χριστιανικών οικογενειών, αναδεικνύοντας ένα από τα κεντρικά ζητήματα του βιβλίου: τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να πραγματωθούν οι νεωτερικές έννοιες που θεωρούμε ότι χαρακτηρίζαν την Επανάσταση, επιτρέποντας στον ιστορικό να αναρωτηθεί («σε ποιον βαθμό βίωναν οι σκλαβωμένοι και οι σκλαβωμένες;») αυτή τη νέα κατάσταση (σ. 117-118).

Αντίστοιχα και οι άλλες ιστορίες: η ιστορία των σκουλαρικών μιας γυναίκας-μέλους της οικογένειας Νάκου, των προκρίτων της Λιβαδειάς, για παράδειγμα, αποτελεί το έναυσμα για «έναν στιγμιαίο έστω φωτισμό νοοτροπιών και αντιλήψεων σχετικών με τον γάμο, των συστατικών που διαμορφώνουν το κύρος, την αναγνώριση και τη δημόσια εικόνα των γυναικών» (σ. 31), ή ακόμα ο λόγος μιας γυναίκας η οποία καταγγέλλει ότι «από τότε που εβαπτίσθηκα [: χριστιανή] η μάνα μου δεν έχει μάτια να με ιδή. Το τι τραβώ ένας Θεός το ξέρει» και ότι για όλους αυτούς τους λόγους έχει μείνει «ολόγυμνη» (σ. 124), επιτρέπει στον συγγραφέα μια σειρά σκέψεων για τα ποικίλα επίπεδα-εκδοχές της έννοιας της γύμνωσης, αλλά και για την οικονομική και συμβολική αξία του ρουχισμού (σ. 133-137· πρβλ. σ. 143-156) κ.λπ.

Ένα πλουσιότατο υλικό, αν και απολύτως ενδεικτικό, απειροελάχιστο φανταζόμαστε, το οποίο μπορεί να ανοίξει την πόρτα σε μεγαλύτερους, σε βαθύτερους προβληματισμούς. Ο συγγραφέας δεν ισχυρίζεται ότι αυτές είναι «περιπτώσεις» αντιπροσωπευτικές, ότι συγκροτούν ένα οποιοδήποτε διηθημένο εκφραστικό δείγμα, αλλά τις αντιμετωπίζει ως αφορμές για σκέψη, ως ενδείξεις πεδίων έρευνας και εκφράσεις υπαρκτών διαφοροποιήσεων, οι οποίες χρειάζονται επέκταση, εμβάθυνση και συ-

στηματοποίηση των δεδομένων για να καταστεί δυνατόν να συγκροτηθούν εικόνες.

Πολλά μπορεί να σκεφτεί κανείς διαβάζοντας αυτό το πλούσιο βιβλίο, διαλέγω δύο. Το πρώτο: ο αυτοχαρακτηρισμός των γυναικών (έστω μέσα από τον κώδικα του γραφιά). Σε έξι από τις δέκα ιστορίες, οι αιτούσες υπογράφονται ως «(ευπειθής) πολίτης» ή «(ευπειθής) πατριώτης», τρεις ως «(ταπεινή) δούλη» και μία χωρίς προσδιορισμό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό δεν είναι ένα στατιστικό δείγμα και επίσης, όπως έχει αναφερθεί, η αποτύπωση του κειμενικού λόγου δεν απορρέει απευθείας από τα γυναικεία υποκείμενα. Αλλά πέρα από συγκινητικό, είναι απολύτως ενδεικτικό των νέων τάσεων, του πώς οι άνθρωποι έμπαιναν ορμητικά, προτού καλά-καλά προλάβουν να το συνειδητοποιήσουν, σε νέους ρόλους, σε νέες ταυτότητες. Μπορούμε άραγε να μη δούμε εδώ τη μακρά, αργή, πραγματική όμως παιδαγωγική διαδικασία των νέων καταστάσεων, των νέων δομών και των νέων θεσμών; Οι άνθρωποι μέσα από την επαναστατική διαδικασία, είτε σε άμεση σχέση με αυτήν είτε ως όντα ζώντα εντός της, μάθαιναν να μεταμορφώνονται από ραγιάδες σε «πολίτες», εκπαιδούνταν σε νέους ρόλους, σε ένα πρωτόγνωρο πλέγμα δικαιών και υποχρεώσεων το οποίο προϋπέθετε και συνεπαγόταν νέους όρους, νέες συνειδητοποιήσεις, νέους κώδικες. Αυτό σημαίνει ότι η Επανάσταση δημιουργούσε έναν καινούργιο τύπο ανθρώπου, αφού αυτός δεν προϋπήρχε παρά μόνο ως θεωρία· δυνάμει. Τίποτα δεν ήταν ευθύγραμμο ούτε απλό, αλλά μέσα από αυτά οι άνθρωποι γίνονταν άλλοι· μέσα από τους καινοφανείς αυτοπροσδιορισμούς και τις όποιες δυναμικές αυτό απελευθέρωνε, οι ραγιάδες γίνονταν «πολίτες» και «πατριώτες». Όχι μόνο οι άνδρες-διαχειριστές του κόσμου και της ιστορίας, αλλά και οι γυναίκες, οπωσδήποτε όχι στον ίδιο βαθμό. Αυτό δεν είναι καθόλου λίγο και ίσως δεν το σκεφτόμαστε πάντα όσο πρέπει. Στο ίδιο πλαίσιο προβληματισμών καθόλου αμελητέο δεν είναι το γεγονός ότι ο (έμμεσος, έστω) λόγος των γυναικών δεν εκλιπαρεί, αλλά διεκδικεί, απαιτεί τη θεραπεία καταστάσεων εδραζόμενος σε ένα νέο θεμέλιο νομικού πολιτισμού, μέσα από την επίκληση κομβικών εννοιών της νεωτερικότητας. «Ούσα βεβαία», κλείνει το αίτημά της μία από τις μάρτυρές μας, «ότι η δικαιοσύνη της [: της Διοίκησης] η μεγάλη και η αγαθότερη εξομαλεί τα ανώμαλα, και ενεργή δραστηρίως το δίκαιον» (σ. 43)· το ίδιο μια άλλη θαρραλέα αιτούσα, η οποία καλεί τη Διοίκηση να κάνει «ό,τι απαιτούν οι κείμενοι νόμοι και ο ορθός λόγος» (σ. 85)· αντίστοιχα μια «νεοφώτιστη», η οποία διεκδικεί από το Υπουργείο Εσωτερικών το δικαίωμά της, καθώς ζει σε ελεύθερη γη, να δουλεύει ελεύθερα, να αποζημιωθεί για τα δεδουλευμένα και να τιμωρηθούν όσοι την αδίχησαν τα προηγούμενα χρόνια (σ. 151-153), ή μια άλλη γυναίκα της ίδιας κατηγορίας, η οποία διά του γραφέα αιτείται τη λύση του προβλήματός της, τεκμηριώνοντας (έστω, κάπως ασύντακτα και ανορθόγραφα) το δικαίωμά της στο θεμέλιο του νέου εθνικού δικαίου: «επειδή ο νόμος ορίζει και ο αργυρότης (sic: αργυρώνητος) σκλάβος και αυτός άμα πατήση το έδαφος της Ελλάδος να μένη ελεύθερος και από τον δεσπότη αυτού ακαταζήτητος, πολλώ μάλλον να κρατείται ως οθωμανής μία βαπτισθείσα και χριστιανή ούσα πλέον» (σ. 102), έκφραση που πασχίζει να αναπαραγάγει σχεδόν αυτολεξεί την προγενέστερη απόφαση του αρχιγραμματέα της Επικράτειας Θεόδωρου Νέγρη (σ. 109). Εκφράσεις, εν τέλει, που υποδεικνύουν ρητά τη νέα μορφή εμπιστοσύνης απέναντι σε ένα νεότευκτο κράτος που διακηρύσσει ότι θεμελιώνεται στις αρχές του δικαίου και του σεβασμού της ατομικότητας του πολίτη.

Το δεύτερο: ένα στοιχείο που κρύβεται πίσω από το εμφανές. Σε ποιον απευθύνονται οι γυναίκες; Όχι στις παραδοσιακές κοινοτικές δομές, που καταστρέφονταν ήδη ως δομικό στοιχείο της πολιτικής/νομικής/οικονομικής έκφρασης των προεπαναστατικών τοπικών κοινωνιών, αλλά στα νέα κεντρικά διοικητικά όργανα που είχαν μόλις δημιουργηθεί από την ίδια την Επανάσταση, όχι στον τόπο τους, αλλά στο έθνος-κράτος: οι γυναίκες, οι άνθρωποι, άρχιζαν να απευθύνονται στην κρατική υπόσταση του έθνους, το οποίο μόλις είχε διακηρύξει την «πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν». Έτσι, οι άνθρωποι άλλαζαν γλώσσα, άλλαζαν γεωγραφία και γνώριζαν το έθνος γνωρίζοντας το κράτος του. Κι ακόμα περισσότερο, πάντα στην ίδια κατεύθυνση: είναι εξαιρετικά δηλωτικό των νέων πραγματικοτήτων το γεγονός ότι, σε κάθε περίπτωση, αφενός η γλώσσα των κεντρικών διοικητικών οργάνων είναι η νεωτερική γλώσσα του φιλελευθερισμού και του ρεπουμπλικανισμού, πάνω στους οποίους θεμελιώθηκε και διά των οποίων εννοιολογήθηκε ο κόσμος της Επανάστασης, και αφετέρου η κεντρική διοίκηση προσπαθούσε πράγματι να λειτουργήσει ως τέτοια: να υπερβεί τις τοπικές δομές, να διαχειριστεί τη νέα εξουσία με βάση τις νέες αρχές και με την αναγκαία «κοινωνική απόσταση» από τα ατομικά υποκείμενα και τα έκδοχα της τοπικότητας, να αναγκάσει τους τοπικούς φορείς να ενταχθούν στη νέα δυναμική, στη γλώσσα και στις δομές του εθνικού κράτους: του κράτους που γεννούσε η Επανάσταση. Μια από τις ιστορίες, εκείνη της Αικατερίνης Τζίκα (σ. 41-71) είναι πολύ χαρακτηριστική ως προς αυτό. Η γυναίκα, που είχε δηλώσει θαρραλέα ότι αγαπούσε έναν νέο («ο τύραννος των νεανικών ψυχών έρωσ καταδάμασε και την ψυχήν μου και Αθανασίου τινός»: σ. 42) με τον οποίον κλέφτηκε, συνήψε ερωτικές σχέσεις και αρραβωνιάστηκε («μ' επήρε και υπήγομεν εις απωτέρω χωρίον, [...] και εκεί κατ' αμοιβαίον έρωτα συνεδέθηκην [...], ο νέος θέλει εμέ και εγώ τον νέον»: σ. 42), είχε καταγγείλει τους γονείς του τελευταίου, επειδή εμπόδισαν τον γάμο τους, και «τώρα η δυστυχής εγώ πώς θα κάμω ήδη έχουσα υπόληψιν γυναικός, και όχι κόρης;» (σ. 42). Η Διοίκηση, ανέλπιστα ίσως για μας, επελήφθη για αρκετούς μήνες του θέματος, παρά το χαμηλό προφίλ των εμπλεκόμενων προσώπων, όπως σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 45-46). Γιατί άραγε; Γιατί, όπως επισημαίνει ο υπουργός του Δικαίου Ιωάννης Θεοτόκης, τεκμηριώνοντας το επείγον της διοικητικής μέριμνας, «το ελληνικόν γένος επιθυμεί την μεταρρύθμισιν και διατήρησιν των χρηστών ηθών της νεολαίας αυτού» (σ. 53), αφού η δημιουργία του έθνους έχει και παιδαγωγικό, ηθικό χαρακτήρα και συνεπάγεται τη «διόρθωσιν» και πάντως την υπέρβαση του κόσμου των παλαιών ηθών. Στο πλαίσιο της πολύ ενδιαφέρουσας σχετικής ανάλυσής του (σ. 57-62), ο συγγραφέας αναδεικνύει τους τρόπους διά των οποίων η νέα εθνική διοίκηση επιχειρούσε να κάνει πράξη τις νεωτερικές ιδέες, τον ριζοσπαστισμό και τον φιλελευθερισμό της Επανάστασης δηλαδή, όχι μόνο διαπαιδαγωγώντας τον νέο άνθρωπο-πολίτη σε αυτές, αλλά και συγκρουόμενη με τις παραδοσιακές νοοτροπίες και με το πυκνό πλέγμα ισορροπιών και νοοτροπιών της προεπαναστατικής κοινωνίας, όπως αυτές εκφράζονταν κυρίως μέσα από τις προεπαναστατικές δομές εξουσίας.

Εν κατακλείδι. Τα παραπάνω αποτελούν σπερματικές εκδοχές του ιστορικού χρόνου, τη στιγμή ακριβώς της ρήξης, και εδώ πιστεύω ότι βρίσκεται η μεγαλύτερη συνεισφορά της μελέτης: αποτελούν θραυσματικές μεν αλλά υλικές εικόνες της πο-

λύπλοκης, όχι ευθύγραμμης, άνισης και αντιφατικής διαδικασίας έμπρακτης μετάβασης από τον προεπαναστατικό κόσμο στη νεωτερικότητα. Και δεν μπορεί κανείς να μη σκεφτεί αντιστιχικά, για παράδειγμα, πόσο αντιϊστορική και ιδεολογικοποιημένη είναι η συζήτηση για κλειστούς κόσμους, για δίπολα, για δήθεν απόλυτη σύγκρουση «προόδου» και «συντήρησης» (αντιλαμβανόμεστε ποιος θεωρείται ότι εκπροσωπεί τι, δεν είναι δύσκολο) στα κοσμογονικά χρόνια του Αγώνα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

«Το πρόβλημα Καποδίστριας»

Χρήστος Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας. Μια απόπειρα ιστορικής βιογραφίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2022, 554 σ.

«Το πρόβλημα Καποδίστριας» είναι ο τίτλος ενός άρθρου που είχε γράψει ο Χαρ. Θεοδωρίδης στην *Επιθεώρηση Τέχνης* με αφορμή την έκδοση ενός βιβλίου για τον Κυβερνήτη.¹ Δανείζομαι αυτόν τον τίτλο, για να αποδώσω με τρεις λέξεις το πρόσφατο βιβλίο του Χρήστου Λούκου, που είναι δομημένο με άξονα τον Ιωάννη Καποδίστρια και την εποχή του. Εξάλλου, μια μελέτη 554 σελίδων μπορεί να συμπυκνωθεί μόνο προσωρινά, για τις ανάγκες μιας βιβλιοκρισίας, υπό την προϋπόθεση της επιστροφής στο όλο κείμενο, στις πολλαπλές συνιστώσες του και στα πεδία που καλύπτει.

Προτάσσω τρεις λέξεις που δεν αρκούν, παραπέμπουν όμως σε κάτι άλλο, στην ιστορία-πρόβλημα, στο πρόσωπο και στα πράγματα ως συντελεστές μιας ερμηνείας. Το τι ερμηνεύεται σε αυτό το βιβλίο ο συγγραφέας φροντίζει, νομίζω, να το θέσει εξ αρχής με τον υπότιτλο: είναι «μία απόπειρα ιστορικής βιογραφίας» και, θα έλεγα, μέσω αυτής, η προσέγγιση μιας εποχής. Διαβάζω έτσι στον υπότιτλο μια δήλωση που οριοθετεί και προσανατολίζει: α) μία, έναντι και πλάι στις άλλες· β) απόπειρα, τοποθετημένη ανάμεσα στις παλαιότερες και στις μελλοντικές προσεγγίσεις· γ) ιστορική, διασταυρωμένη με τα ζητήματα της εποχής της και, εντέλει, δ) βιογραφία, ιστορία του ίδιου του προσώπου και πολλά περισσότερα από αυτήν, αφού περιλαμβάνει τα πράγματα και τις σημασίες, τον Καποδίστρια και τους άλλους, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα μπορούσαν να συζητηθούν από κοινού.

Θα σταθώ κυρίως σε ένα μέρος της μεγάλης εικόνας. Η ύλη του βιβλίου οργανώνεται σε ενότητες, διαιρεμένες σε κεφάλαια, με βάση φάσεις και ορόσημα από τη ζωή του «πρωταγωνιστή» και διαπιστώσεις που εγγράφονται διαδοχικά σε ό,τι ακολουθεί: τα πρώτα χρόνια στην Κέρκυρα και η θητεία του στην Επτάνησο Πολιτεία, η ένταξη και η εδραίωσή του στους κόλπους της ρωσικής διπλωματίας, η εμφάνιση της Φιλικής Εταιρείας και ο Καποδίστριας, η στάση του στα χρόνια της Επανάστασης και η διακυβέρνηση του ελληνικού κράτους. Τα πρώτα τέσσερα μέρη καταλαμβάνουν το

1. Χ. Θεοδωρίδη, «Το πρόβλημα Καποδίστριας (Απ' αφορμή ενός βιβλίου)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 3 (1955), σ. 213-217. Επρόκειτο για το βιβλίο του Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1954.